

Predrag Milidrag

BOŽANSKA I ANĐEOSKA SPOZNAJA KOD TOME AKVINSKOG

APSTRAKT: U prvom delu Sume teologije Toma iz Akvina razmatra spoznaju Boga, anđela i ljudskih bića međusobno ih poredeći i protivstavljajući. S jedne strane, pitanja o božanskoj spoznaji, kao što su identitet božanske spoznaje i supstancije, nediskurzivnost, njen opseg ili budući nenužni događaji itd., razmatrani su i u delu o anđelima. S druge strane, svojstvene karakteristike ljudske spoznaje u delu o ljudskoj duši, kao što su aktivni razum, odsustvo urođenih inteligibilnih likova, induktivna procedura u apstrahovanju iz čulne spoznaje, spoznaja pojedinačnosti itd., analizirane su i u delu o anđeoskoj spoznaji. Utoliko postoji strukturna simetrija odgovarajućih pitanja Sume o božanskoj, anđeoskoj i ljudskoj spoznaji.

KLJUČNE REČI: ljudska spoznaja, anđeoska spoznaja, božanska spoznaja, inteligibilni likovi, species intelligibilis, aktivni razum.

U prvom delu *Sume teologije* Toma iz Akvina (Thomas Aquinas) razmatra spoznaju Boga, anđela i ljudskih bića međusobno ih poredeći i protivstavljajući. S jedne strane, pitanja o božanskoj spoznaji, kao što su identitet božanske spoznaje i supstancije, nediskurzivnost, njen opseg ili budući nenužni događaji itd., razmatrani su i u delu o anđelima. S druge strane, svojstvene karakteristike ljudske spoznaje u delu o ljudskoj duši, kao što su aktivni razum, odsustvo urođenih inteligibilnih likova, induktivna procedura u apstrahovanju iz čulne spoznaje, spoznaja pojedinačnosti itd., analizirane su i u delu o anđeoskoj spoznaji. Utoliko postoji strukturna simetrija odgovarajućih pitanja *Sume* o božanskoj, anđeoskoj i ljudskoj spoznaji.

Božje znanje

Vrlo je informativan prolog za Tomino razmatranje božanske spoznaje u 14. pitanju prvog dela *Sume teologije*. Između ostalog, on kaže da je spoznaja neka operacija, da je takođe jedan način življenja i, najvažnije, da se spoznaja tiče onog što je istinito. Svaki od tih momenata detaljno je razmatran u ovom pitanju. Tema prvog članka jeste

da li u Bogu ima spoznaje. Odgovor je pozitivan. Zapravo, „Bog poseduje znanje (*scientia*) i to na najsavršeniji način“.¹ Prvi članak 14. pitanja počinje tezom da u Bogu ne može postojati saznanje zato što je spoznaja dispozicija, a Bog ne može imati dispozicije pošto je čist akt. Odgovor Tomi omogućava da eksplicitno navede važnu osobinu božje spoznaje: „Savršenstva koja idu od Boga ka stvorenim bićima nalaze se u Bogu na uzvišeniji način, kako smo ranije rekli; otud, svaki put kada je Bogu pripisano neko savršenstvo čije je ime uzeto od stvorenih stvari, iz njegovog značenja mora se odstraniti sve ono što pripada nesavršenom načinu na koji se [savršenstvo] nalazi u stvorenini. Otud, znanje u Bogu nije neki kvalitet niti je stečena dispozicija, već je supstancija i čista aktualnost“.² Za Boga je *biti* i *znati* jedno te isto i zato: „Pošto u Bogu nema potencijalnosti već čiste aktualnosti, u njemu na svaki način moraju biti identični razum i ono što zna: otud, on nikad nije bez inteligibilnih likova (*species intelligibilis*) kao što je naš razum kada nešto samo potencijalno zna, i u njemu se inteligibilni lik ne razlikuje od supstancije njegovog razuma, kao što se u nama inteligibilni lik razlikuje od supstancije našeg razuma kada nešto aktualno znamo“.³ U tome leži glavna razlika između božanskog saznanja i saznanja stvorenih bića: u Bogu znanje je njegovo bivstvovanje. Pošto je bivstvovanje božanska suština, svetac takođe može reći da je božansko znanje božja suština. S druge strane, spoznaja nije deo suštine čoveka (a ni anđela) niti je deo njegove supstancije, već je jedna akcidencija.

U 14. pitanju prvog dela *Sume teologije*⁴ Akvinac na detaljan način obrađuje različite aspekte božanske spoznaje. Neke aspekte dovoljno je samo pomenuti: Bog zna i razume sebe,⁵ u određenom smislu, takođe, zna nepostojeće stvari i zlo,⁶ zna

1 „Respondeo dicendum quod in Deo perfectissime est scientia“, ST I, 14, 1. Dela Anđeoskog doktora biće citirana na sledeći način: ST – Summa theologiae, SCG – Summa contra gentiles, *Quodl.* – Quaestiones de quodlibet, *De ver.* – Quaestiones disputatae de veritate, *De pot.* – Quaestiones disputatae de potentia, DEE – De ente et essentia, *De sub. sep.* – De substantiis separatis; *In Meta.* – In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis, *In De anima* – Sententia libri De anima; *In De Trin.* – *Expositio super librum Boethii De trinitate*. U zagradama je navođena godina i stranica izdanja citiranog prevoda na zajednički jezik južnoslovenskih naroda.

2 „Ad primum ergo dicendum quod, quia perfectiones procedentes a Deo in creaturas, altiori modo sunt in Deo, ut supra dictum est, oportet quod, quodcumque aliquod nomen sumptum a quacumque perfectione creaturae Deo attribuitur, secludatur ab eius significatione omne illud quod pertinet ad imperfectum modum qui competit creaturae. Unde scientia non est qualitas in Deo vel habitus, sed substantia et actus purus“, ST I, 14, 1, ad 1.

3 „Cum igitur Deus nihil potentialitatis habeat, sed sit actus purus, oportet quod in eo intellectus et intellectum sint idem omnibus modis, ita scilicet, ut neque careat specie intelligibili, sicut intellectus noster cum intelligit in potentia; neque species intelligibilis sit aliud a substantia intellectus divini, sicut accidit in intellectu nostro, cum est actu intelligens“, ST I, 14, 2. Up. *De sub. sep.*, 14 (1995: 274).

4 Vidi i SCG I, 44–77.

5 ST I, 14, 2–3; SCG I, 47; III, 55.

6 ST I, 14, 9; 10; SCG I 66; 71.

beskonačnosti,⁷ on ima znanje o budućim nenužnim događajima,⁸ njegovo je znanje nepromenljivo i spekulativno.⁹ Drugi aspekti zahtevaju detaljnije razmatranje pošto ukazuju na to da je značenje reči spoznaja i znanje kod Tome analogno, te da označavaju procese koji su u stvarnosti radikalno različiti.¹⁰ Ono što čovek zna o spoznaji dolazi od razmatranja kakva je ona kod stvorenih bića. Ipak, savršenstvo koje ta reč označava nalazi se samo u Bogu.¹¹

Dominikanski učitelj razmatra božje znanje o stvarima koje nisu on sam.¹² Ono što navodi daje važan uvid u prirodu božanske spoznaje i u prirodu spoznaje uopšte: „Bog mora spoznavati stvari različite od sebe samog. Jer, očito, zna sebe savršeno; da je drugačije, njegovo bivstvovanje ne bi bilo savršeno, pošto je njegovo bivstvovanje njegovo poimanje. No, ukoliko je nešto spoznato na savršen način, njegova moć mora biti znana savršeno. Ako je nešto savršeno znano, nužnim načinom sledi da je i njegova moć savršeno spoznata. Otud, pošto se božanska moć prostire na druge stvari time što je prvi uzrok koji proizvodi sva bića, jasno je iz ranije rečenog da Bog mora spoznavati stvari različite od sebe samog. To će biti još i više jasno ako dodamo da samo bivstvovanje prvog delatnog uzroka, tj. Boga, jeste njegov akt poimanja. Dakle, ma šta da preegzistira u Bogu, kao u prvom uzroku, to mora biti u njegovom aktu poimanja i tamo mora biti prema inteligibilnom modusu [bivstvovanja], jer sve što je u drugom u njemu je prema modusu onog u kojem jeste“.¹³

7 ST I, 14, 12; SCG I, 69.

8 ST I, 14, 13; SCG I, 67.

9 ST I, 14, 15; 16.

10 Često se zaboravlja da su za Tomu *znanje* i *spoznaja* analogni termini: „Sledstveno, mora se reći da znanje nije pripisano niti jednoznačno niti čisto raznoznačno božjem i našem znanju. Ono je pripisano analogno ili, drugim rečima, prema proporciji (*Unde dicendum est, quod nec omnino univoce, nec pure aequivoce, nomen scientiae de scientia Dei et nostra praedicatur; sed secundum analogiam, quod nihil est dictu quam secundum proportionem*)“; *De ver.*, 2, 11.

11 „Stoga u skladu s tim valja kazati da se ta imena, glede stvari koju označuje ime, u prvom redu pripisuju Bogu a ne stvorenjima, jer ta savršenstva iz Boga proizlaze u stvorenja. Ali s obzirom na primjenu imena, mi ih u prvom redu pripisujemo stvorenjima koja prvotno saznavamo (*Unde, secundum hoc, dicendum est quod, quantum ad rem significatam per nomen, per prius dicuntur de Deo quam de creaturis, quia a Deo huiusmodi perfectiones in creaturas manant. Sed quantum ad impositionem nominis, per prius a nobis imponuntur creaturis, quas prius cognoscimus*)“; ST I, q. 13, 6 (2005: 349–350).

12 ST I, 14, 5; SCG I, 48; 49.

13 „Respondeo dicendum quod necesse est Deum cognoscere alia a se. Manifestum est enim quod seipsum perfecte intelligit, alioquin suum esse non esset perfectum, cum suum esse sit suum intelligere. Si autem perfecte aliquid cognoscitur, necesse est quod virtus eius perfecte cognoscatur. Virtus autem alicuius rei perfecte cognosci non potest, nisi cognoscantur ea ad quae virtus se extendit. Unde, cum virtus divina se extendat ad alia, eo quod ipsa est prima causa effectiva omnium entium, ut ex supradictis patet; necesse est quod Deus alia a se cognoscat.

Smisao je sledeći: moć neke stvari ne može se savršeno znati ako se ne znaju predmeti na koje se ta moć odnosi. Božansko, anđeosko i ljudsko saznanje dele zajedničku temeljnu osobinu: rezultat su intelektualnog zahvatanja bića koje je različito od onog ko spoznaje.¹⁴ Kada je reč o božanskoj spoznaji, Bog zna takva bića „ne u njima samima, već u sebi samom, zato što njegova suština sadrži *similitudo* stvari različitih od njega“.¹⁵

Još je nekoliko članaka 14. pitanja prvog dela *Sume teologije* posvećeno objašnjavanju šta znači da božja suština sadrži *similitudo* stvari različitih od Boga samog i mnogo toga je relevantno i za proces spoznaje kod čoveka. Bog zna konkretne pojedinačne stvari, tj. prema njihovim vrsnim i individualnim razlikama (ST I, 14, 6). Nadalje, božja je spoznaja uzrok stvari. Toma kaže da božja spoznaja stoji u odnosu prema stvorenim stvarima kao zanatlija prema svojim proizvodima (ST I, 14, 8; *Quodl.* 8, 1, 2). Božje je znanje nalik na znanje zanatlije utoliko što zanatlija zna svoj proizvod pre nego što ga stvori. Dve su važne posledice toga. Prvo, „[k]ao što spoznatljive prirodne stvari prethode našem znanju (*scientia*) i jesu njegova mera (*mensura*) tako i božje znanje prethodi prirodnim stvarima i jeste njihova mera“.¹⁶ I božanski i ljudski

Et hoc etiam evidentius fit, si adiungatur quod ipsum esse causae agentis primae, scilicet Dei, est eius intelligere. Unde quicumque effectus praeexistunt in Deo sicut in causa prima, necesse est quod sint in ipso eius intelligere; et quod omnia in eo sint secundum modum intelligibilem, nam omne quod est in altero, est in eo secundum modum eius in quo est“, ST I, 14, 5. Up. *De sub. sep.*, 14 (1995: 276).

- 14 Zbog nivoa na kojem se kreće ovaj tekst, refleksivna je spoznaja ostavljena po strani; kada se govori o spoznaji uvek je reč o spoznaji predmeta koji su spoljašnji onom ko spoznaje.
- 15 „Alia autem a se videt non in ipsis, sed in seipso, in quantum essentia sua continet similitudinem aliorum ab ipso“, ST I, 14, 5. U *Sumi protiv pagana* to je obrađeno u 46. poglavlju prvog dela. Problem sličnosti (*similitudo*) od ključnog je značaja za Tomino objašnjenje spoznaje. Kao *similitudo* označen je formalni identitet između prirode stvari u samoj stvari u svetu i lika (*species*) te stvari u spoljašnjim čulima (čulni, materijalan lik), u unutrašnjem čulu, tj. imaginaciji, (*phantasmata*, materijalan), ili u razumu (inteligibilni lik, nematerijalan). Reč je o formalnom identitetu jer je priroda posmatrana kao forma koja realno bivstvuje u samoj stvari u svetu ili intencionalno bivstvuje u razumu (za dva modusa bivstvovanja suštine, vidi npr. DEE 3 (1995: 296); *In II De anima*, l. 12; *De pot.*, q. 5, 9, ad 16; *In VII Meta.*, l. 13, no. 1570; vidi i Milidrag 2019: 102–113). *Species* i *similitudo* nisu slika (*imago*) stvari, to je sama priroda stvari koja bivstvuje u duhu onog ko spoznaje, zajedno s materijalnim uslovima (u čulnom liku i u fantazmu) ili bez njih (u inteligibilnom liku). Suština u spoljašnjim stvarima uvek bivstvuje kao individualizovana, dok u razumu bivstvuje isključivo kao univerzalizovana, tj. apstrahovana od individualizujućih uslova (označene materije). (“Otud, inteligibilni lik jeste *similitudo* same suštine stvari i u izvesnom smislu jeste sama suština stvari i priroda koja bivstvuje u inteligibilnom modusu (*esse intelligibile*), umesto prirodnim bivstvovanjem koje ima u stvarima“, *Quodl.*, 8, 2, 2). Svetac naprosto ne koristi *imago* u epistemološkom kontekstu i zato treba izbegavati prevod *slika* (sve i da ne implicira uvođenje dodatnog entiteta); za značenje slike kod Tome, vidi ST I, 35, 1 i ad 1; 2, ad 3.
- 16 „Unde, sicut scibilia naturalia sunt priora quam scientia nostra, et mensura eius, ita scientia Dei est prior quam res naturales, et mensura ipsarum“, ST I, 14, 8, ad 3.

razum znaju prirodne stvari, i jedan i drugi znaju pomoću *similitudo*, ali se razlikuju odnosi božanskog i ljudskog znanja prema prirodnim predmetima: ljudsko je mereno njima, božansko je njihova mera. Nadalje, Bog zna čak i pojedinačne materijalne stvari (ST I, 14, 11). Kako je božje znanje isto što i njegova aktivna moć, njegova se spoznaja proteže i na materiju. Na ovom mestu prestaje paralela između zanatlije i Boga, jer se zanatlijino znanje svog proizvoda odnosi samo na formu proizvoda, dok je Bog uzrok i materije i forme svake pojedinačnosti u svetu, te kao takav zna i jedno i drugo. Štaviše, takvo znanje Bog ima esencijalno: on „pomoću svoje suštine zna stvari različite od sebe samog, utoliko što je ona [suština] *similitudo* stvari ili je njihov proizvođački princip; otud, njegova suština mora biti dovoljan princip za spoznaju svih stvari koje dospevaju u postojanje kroz njega, ne tek u njihovoj univerzalnosti već i u pojedinačnosti“. ¹⁷ U svetlu esencijalne prirode te spoznaje, božje znanje nije diskurzivno (ST I, 14, 7); za razliku od ljudi, Bog ne mora obrazovati propozicije, niti zaključivati da bi stigao do znanja (ST I, 14, 14).

Rečeno dominikanski učitelj sumira u tvrdnji da je božansko znanje prosto; jedini inteligibilni lik u božjem duhu jeste njegova vlastita suština i on znajući sebe pomoću sebe samog zna i sve drugo kao forme stvorenih bića koje preegzistiraju kao ideje u njegovom razumu (ST I, 15, 1). Savršenost ljudske spoznaje ograničena je zbog odnosa razuma prema telu i zato što predmeti razuma postoje u materijalnoj stvarnosti; otud, ljudsko znanje postoji u stanju razdeljenosti i umnoženosti, nedostaje mu prostota karakteristična za božje. To se vidi i u Tominoj obradi anđeoskog znanja: „Što je viši, anđeo zahteva manje [inteligibilnih] likova da bi pojmio univerzum inteligibilnih stvari“. ¹⁸

Analogna upotreba termina *znanje* i *spoznaja* omogućava Tomi da koristi jednu istu reč za opisivanje radikalno različitih razumskih aktivnosti. U osnovi, sve te aktivnosti imaju nešto zajedničko: spoznaja je asimilacija između onog ko spoznaje i spoznate stvari, do koje dolazi pri razumovom susretu s nekim njemu spoljašnjim bićem. ¹⁹ Kako kaže odgovarajući na tezu da su inteligibilni likovi predmeti spoznaje, a ne njena sredstva, ono što je pojmljeno „nalazi se u onome ko spoznaje po svojoj sličnosti“. ²⁰ Nadalje, cilj razumske aktivnosti uvek je isti, istina (ST I, 16, 1), kako kaže na početku prvog članka prvog pitanja u *Raspravljenim pitanjima o istini*: „Svaka

17 „Cum enim sciat alia a se per essentiam suam, in quantum est similitudo rerum velut principium activum earum, necesse est quod essentia sua sit principium sufficiens cognoscendi omnia quae per ipsum fiunt, non solum in universalibus, sed etiam in singularibus“, ST I, 14, 11.

18 „Sic igitur quanto Angelus fuerit superior, tanto per pauciores species universitatem intelligibilium apprehendere poterit“, ST I, 55, 3; takođe SCG II, 98.

19 „Znanje pak u ostvarenju isto je s predmetom“, Aristotel, *O duši*, III, 5 (Aristotel 1987: 79). Toma isto, kada piše o razumu: „[Nj]jegovo aktualno znanje isto je sa spoznatom stvarju (*quarum prima est, quod scientia in actu, est idem rei scitae*)“, *In III De anima*, 10, 13.

20 „Ad primum ergo dicendum quod intellectum est in intelligente per suam similitudinem“, ST I, 85, 2, ad 1 (1990: 156, prevod izmenjen).

pak spoznaja događa se upriličenjem (*assimilatio*) spoznavatelja prema spoznatoj stvari, tako da je spomenuto upriličenje uzrok spoznaje²¹. U Bogu nema asimilacije predmeta u spoznavajućoj moći, jer Bog stvari zna kroz vlastitu suštinu. Ipak, istina karakteriše i božju spoznaju s razloga što Bog jeste istina.²²

Kako se okrećemo stvoreninama koje nemaju spoznaju esencijalno, već po učestvovanju, videćemo da su asimilacija i istina njihova zajednička karakteristika. Ono po čemu se razlikuju jeste način na koji čovek i anđeo znaju biće i na koji njihovi razumi zahvataju istinu; i to će Toma meriti u poređenju s objašnjenjem božanske spoznaje.

Andeoska spoznaja

Stvorenine Toma deli na tri kategorije, potpuno duhovne, potpuno telesne i ljude koji su sastavljeni od tela i duha. Da bi bio kompletan, univerzum za Tomu mora sadržavati netelesna stvorenja koja se nalaze na pola puta između Boga i telesnih stvari.²³ To su bića, primećuje svetac, koja se u Bibliji nazivaju anđeli.²⁴ Već smo ukazali da sve što Toma ima da kaže o božanskoj spoznaji u krajnjoj liniji proističe iz onog što se može reći o spoznaji kod ljudi. Slično je i s njegovim objašnjenjem anđeoskog saznanja, to je u osnovi izlaganje spoznaje stvorenine bez ograničenja koje uvodi telesnost. U *Sumi* Toma kaže da anđeli „nemaju tela kao deo svoje prirode; otud, ne može im se pripisati ništa od moći koje nalazimo u duši osim razuma i volje. ... Štaviše, poredak univerzuma čini se da zahteva da stvorenine koje su najobdarenije razumom budu potpuno razumske, a ne samo delimično kao ljudska duša. S tog se razloga anđeli nazivaju i ‘inteligencijama’ ili ‘duhovima’“.²⁵ Anđeli su zvani *inteligencije* zato što je njihova spoznaja potpuno razumska (ST I, 54, 3, ad 1).

21 „Omnis autem cognitio perficitur per assimilationem cognoscentis ad rem cognitam, ita quod assimilatio dicta est causa cognitionis“, *De ver*, 1, 1 (2001: 241–242; za sholastičare ne postoji razlika između termina *um* i *razum*, zato nije bilo razloga da se u prevodima ne zadrži *um*).

22 SCG I, 60 (1993: 241).

23 „[Z]a savršenstvo svemira traži se postojanje nekih umskih bića (*Unde ad perfectionem universi requiritur quod sint aliquae creaturae intellectuales*)“, a „[b]estjelesna bića su sredina između Boga i tjelesnih stvorenja (*substantiae incorporeae medium sunt inter Deum et creaturas corporeas*)“, ST I, 50, 1 i ad 1 (2005: 382, 383).

24 Tomini argumenti koje navodi u prilog postojanja anđela nisu tema ovog teksta; za to, Doolan 2012, Bazan 2010.

25 „Angeli autem non habent corpora sibi naturaliter unita, ut ex supra dictis patet. Unde de viribus animae non possunt eis competere nisi intellectus et voluntas. ... Et hoc convenit ordini universi, ut suprema creatura intellectualis sit totaliter intellectiva; et non secundum partem, ut anima nostra. Et propter hoc etiam Angeli vocantur intellectus et mentes, ut supra dictum est“, ST I, 54, 5.

Razmatranje božanske spoznaje u 14. pitanju prvog dela *Sume teologije* pokazalo je da je da Bog ne može imati akcidencije i da je krajnje prost. On zna stvari u sebi samom utoliko što je njihov uzrok. Nadalje, božja spoznaja identična je s njegovom suštinom i bivstvovanjem. Prva tri članka 54. pitanja o anđeoskoj spoznaji obrađuju iste teme u vezi s anđelima.

Prvi članak pita da li je anđeoski akt poimanja identičan s njegovom supstancijom. Toma odgovara negativno s tri razloga: ni u jednom stvorenom biću supstancija nije identična s njegovom aktivnošću, te ni razumska aktivnost anđela ne može biti njegova supstancija. Nadalje, ukoliko bi bio njegova supstancija, akt poimanja anđela bio bi forma koja postoji kao takva, te ne bi bila različita od božje supstancije niti od forme drugog anđela. Treće, Toma tvrdi da anđeli imaju spoznaju koja u većoj ili manjoj meri zavisi od njihovog mesta u nebeskoj hijerarhiji, tj. u zavisnosti od toga koliko učestvuju u božanskom savršenstvu; tako ne bi bilo kada bi njihov akt razumevanja bio identičan s njihovom supstancijom.

Drugi članak postavlja pitanje da li je anđeoski akt poimanja identičan s njegovim bivstvovanjem. Odgovor je ponovo negativan, pošto se aktivnost i bivstvovanje razlikuju u anđelima, kao i u svim drugim stvorenim bićima. Samo Bog postoji kao čist akt, dok u stvorenim stvarima, pa i u anđelima postoji element potencijalnosti u odnosu na akt poimanja. Naredni članak pita da li je taj akt identičan sa suštinom anđela. Odgovor je ponovo negativan: „Niti u anđelu niti u ijednoj drugoj stvorenini moć ili sposobnost da se dela ne mogu biti identične sa suštinom i to sa sledećeg razloga. Pošto je moć ili potencijalnost pripisana s obzirom na akt, različiti akti podrazumevaju različite moći; stoga se kaže da svaki svojstveni akt odgovara njemu svojstvenoj potencijalnosti. U svakom stvorenom biću suština se razlikuje od akta bivstvovanja i odnosi se prema njemu kao potencijalnost prema aktualnosti. Akt koji je vezan s potencijalnošću za neku radnju jeste sama ta operacija. No, u anđelima akt poimanja razlikuje se od akta bivstvovanja; zapravo, svaka radnja stvorenih bića, anđela ili nečeg drugog, različita je od akta bivstvovanja. Dakle, suština anđela nije identična sa njegovom moći spoznaje, niti je ijedna stvorena suština identična s njenom potencijom za neku radnju“.²⁶ Kao kod Boga, tako i kod anđela akt poimanja jeste moć; međutim, anđeoska spoznaja razlikuje se od božje na nekoliko važnih načina: ona je akcidencija, ne pripada anđeoskoj supstanciji, niti njegovoj suštini ili bivstvovanju. Jednom kada je

26 „Respondeo dicendum quod nec in Angelo nec in aliqua creatura, virtus vel potentia operativa est idem quod sua essentia. Quod sic patet. Cum enim potentia dicatur ad actum, oportet quod secundum diversitatem actuum sit diversitas potentialium, propter quod dicitur quod proprius actus respondet propriae potentiae. In omni autem creato essentia differt a suo esse, et comparatur ad ipsum sicut potentia ad actum, ut ex supra dictis patet. Actus autem ad quem comparatur potentia operativa, est operatio. In Angelo autem non est idem intelligere et esse, nec aliqua alia operatio aut in ipso aut in quocumque alio creato, est idem quod eius esse. Unde essentia Angeli non est eius potentia intellectiva, nec alicuius creati essentia est eius operativa potentia“, ST I, 54, 3.

to poređenje napravljeno u prva tri članka 54. pitanja prvog dela *Sume* i kada su postale jasne razlike između anđeoskog i božanskog znanja, Toma se okreće poređenju s ljudskim aktom poimanja.

Po tome što je akcidencija, anđeoska spoznaja nalik je ljudskoj koja je akcidencija ljudske duše. Četvrti članak 54. pitanja primer je kako Toma polazi od onog što zna o ljudskom razumu da bi razjasnio kakva mora biti spoznaja anđela. On pita postoji li razlika između aktivnog i primalačkog razuma kod anđela (*intellectus activus, intellectus possibilis*). Ovakvo razlikovanje potiče iz nastojanja ljudskog razuma da spozna materijalnu stvarnost. Prvo, kada posmatramo ljudski razum nalazimo da on samo potencijalno poima, što će reći da je u potenciji za inteligibilne predmete pre nego što ih aktualno pojmi. Ta moć zvana je primalački razum.²⁷ Potom, na strani predmeta ljudskog razuma, suštine materijalnih stvari, vidimo da „forme koje postoje u materiji nisu aktualno inteligibilne... Stoga je bilo potrebno ustvrditi da u umu postoji neka moć kadra učiniti predmete aktualno spoznatljivima posredstvom apstrahovanja likova iz njihovih materijalnih stanja. A to znači potrebu uvođenja aktivnog razuma“.²⁸ Ovdje je važno da je razlika napravljena u ljudskom razumu između aktivnog i primalačkog razuma. Pedesetosmo pitanje prvog dela *Sume* razmatra funkcionisanje anđeoskog razuma. U prvom članku Akvinac tvrdi da ljudski razum može biti u potenciji za ono što može znati pre nego što stekne spoznaju, ali drugačije je kada je reč o razumu anđela zato što „nebeske inteligencije, anđeli, nemaju inteligibilnu potenciju koja koja ne bi bila potpuno kompletirana urođenim inteligibilnim likovima“ u njihovom duhu.²⁹ Za sveca, ako anđeo treba da zna stvari izvan sebe samog i njegov razum, baš kao i čovekov, mora biti pokrenut likovima koji reprezentuju te stvari (ST I, 55, 1). Kako anđeo nema čula kojima bi zadobio likove, njihovo obrazovanje ne može slediti model prisutan kod čoveka. Toma predlaže da inteligibilni likovi kojima anđeo zna stvari

27 „Nužno je da se prizna postojanje primalačkog razuma u nama zato što ponekad poimamo samo potencijalno, ne i aktualno. Otud, mora postojati neka moć koja je u potencijalnosti u odnosu na inteligibilne stvari pre samog akta poimanja i koja je aktualizovana u odnosu na te stvari kada ih spozna (*sciens*) i kada ih, nadalje, razmatra. Ta je moć nazvana primalački razum (*Respondeo dicendum quod necessitas ponendi intellectum possibilem in nobis, fuit propter hoc, quod nos invenimus quandoque intelligentes in potentia et non in actu, unde oportet esse quandam virtutem, quae sit in potentia ad intelligibilia ante ipsum intelligere, sed reducitur in actum eorum cum fit sciens, et ulterius cum fit considerans. Et haec virtus vocatur intellectus possibilis*)“, ST I, 54, 4.

28 „[F]ormae autem in materia existentes non sunt intelligibiles actu ... portebat igitur ponere aliquam virtutem ex parte intellectus, quae faceret intelligibilia in actu, per abstractionem specierum a conditionibus materialibus. Et haec est necessitas ponendi intellectum agentem“, ST I, 79, 3 (1990: 121; umesto *izdvajanje i djelatni um* stavljeno je redom *apstrahovanje i aktivni razum*; prevod delimično izmenjen).

29 „[I]ta caelestes intellectus, scilicet Angeli, non habent aliquam intelligibilem potentiam, quae non sit totaliter completa per species intelligibiles connaturales eis“, ST I, 58, 1.

moraju biti na neki način deo njegove prirode: „[V]iše supstancije, anđeli, subzistiraju nematerijalno i u potpunoj slobodi od tela, naprosto kao inteligibilne suštine. Dakle, one zadobijaju svoje inteligibilno savršenstvo prilivom inteligibilnosti od Boga koji im, istovremeno s razumskom prirodom koju primaju od njega, daje likove stvari kojima oni znaju stvari izvan sebe samih“.³⁰

U odgovoru na primedbu on je eksplicitniji kada je reč o vezi između anđeoske spoznaje i Boga: „[S]ličnosti stvorenina u duhu anđela primljene su ne od samih stvorenina, već od Boga koji je uzrok stvorenina i u kojem sličnosti stvari prvotno postoje“.³¹ Ukratko, anđeli znaju stvari pomoću urođenih inteligibilnih likova koje je tvorac utisnuo u njih kada ih je stvarao: „Bog je utisnuo u anđeoski duh određene sličnosti stvari koje je proizveo u njihovom prirodnom bivstvovanju i to uključuje ne samo sličnosti telesnih stvari već takođe i one duhovnih tvorenina; jer forme oba tipa tvorenina od večnosti postoje u božanskoj Reči“.³² Sama suština anđela jeste izvor njegove samospoznaje, dok urođeni likovi čine njegovu prirodnu spoznaju drugih stvorenih bića (pa i drugih anđela). To urođeno znanje koje imaju radikalno se razlikuje od ljudskog znanja zato što je potpuno razumsko. Njegova je urođenost jedan razlog zašto nema razlike između aktivnog i primalačkog razuma kod anđela: oni nemaju aktivni razum pošto im nije potreban za spoznaju materijalnog sveta, a nije im potreban ni primalački razum pošto njihov razum nije *tabula rasa*.

Drugi aspekti koje Toma analizira u 58. pitanju naglašavaju jedinstveno razumski karakter anđeoskog znanja koji ga razlikuje od ljudske spoznaje. Za razliku od ljudi, anđeli mogu istovremeno razumeti nekoliko stvari.³³ Takođe, za razliku od ljudskog razuma, anđeoski razum ne zna pomoću diskurzivnog mišljenja, niti pomoću razdvajanja i spajanja pojmova: „Zato se zovu razumska bića, jer čak i nama samima za stvari koje su prirodno

30 „Substantiae vero superiores, idest Angeli, sunt a corporibus totaliter absolutae, immaterialiter et in esse intelligibili subsistentes, et ideo suam perfectionem intelligibilem consequuntur per intelligibilem effluxum, quo a Deo species rerum cognitarum acceperunt simul cum intellectuali natura“, I, 55, 2. „Posedujući vlastitu suštinu na nematerijalan način, on poseduje sebe na spoznajni način. Otud, po samoj svojoj prirodi opremljen je određenim 'urođenim' znanjem“, Kainz 1972: 54.

31 „Ad primum ergo dicendum quod in mente Angeli sunt similitudines creaturarum, non quidem ab ipsis creaturis acceptae, sed a Deo, qui est creaturarum causa, et in quo primo similitudines rerum existunt“, isto, ad 1.

32 „In intellectum autem angelicum processerunt per hoc, quod Deus menti angelicae impressit rerum similitudines, quas in esse naturali produxit. In verbo autem Dei ab aeterno extiterunt non solum rationes rerum corporalium, sed etiam rationes omnium spiritualium creaturarum“, ST I, 56, 2.

33 „Sledstveno, takvom spoznajom kakvu imaju o stvarima pomoću Reči, anđeli znaju sve stvari pomoću jednog inteligibilnog lika koji je božanska suština. Zato, kada je reč o takvoj spoznaji, oni znaju sve stvari odjednom (*Angeli igitur ea cognitione qua cognoscunt res per verbum, omnia cognoscunt una intelligibili specie, quae est essentia divina. Et ideo quantum ad talem cognitionem, omnia simul cognoscunt*)“, ST I, 58, 2.

zahvaćene umom kaže se da su razumevane; otud, razum je određen kao posedovanje prvih principa. Ali ljudske duše koje stiču znanje istine diskurzivnom metodom nazivaju se racionalnim i to dolazi od slabosti svetla njihovog razuma”.³⁴ „Kako je ta [razumska] svetlost u svojoj punoj snazi u anđelu... kažemo da baš kao što on ne razumeva diskurzivno, pomoću silogizama, isto tako ne razumeva ni razlučivanjem i kombinovanjem“.³⁵ Diskurzivno mišljenje odlika je razuma koji je u nastajanju (prelasku iz stanja potencijalne u stanje aktualne spoznaje) i ono je odlika ljudskog razuma. Anđeli trenutno poimaju sadržaj inteligibilnih likova, prostim uvidom (*intuitio simplex*) (ST I, 58, 3).

Savršeno posedovanje svetlosti razuma takođe znači da anđeli ne mogu grešiti u onom što znaju: posedujući znanje o nekoj suštini oni znaju sve što se može potvrditi ili negirati o toj suštini (isto, a. 5). Urođeno znanje koje poseduje anđelu kaže sve o svemu što može biti spoznato ili pripisano predmetu spoznaje. Takvo urođeno i direktno znanje sadrži i obuhvatanje istine. Interesantno je zapaziti jezik koji koristi Toma pri poređenju anđeoskog i ljudskog akta poimanja: svetac govori o „savršenom svetlu“ anđeoskog razuma i „slabom“ svetlu ljudskog razuma.³⁶ To se odnosi na temu koja dobrim delom određuje njegovu misao: nesavršena reprezentacija božanskog savršenstva u stvorevini i slabljenje učestvovanja stvorevine u tom savršenstvu kako se krećemo od božanskog ka stvorenom. To se vidi i u trećem članku 55. pitanja prvog dela *Sume* gde razmatra kako viši anđeli znaju više pomoću univerzalnijih pojmova nego niži anđeli. Za dominikanskog učitelja, što je anđeo viši manji je broj inteligibilnih likova koje potrebuje da bi razumeo ono inteligibilno, pošto poseduje univerzalnije likove.³⁷ Bog zna pomoću svoje vlastite suštine. Anđeli koji su dalje od Boga, oni u nižim horovima, potrebuju više pojmova kojim spoznaju univerzum: u njima spoznaja postoji na fragmentisaniji način.

U osnovi onog šta Toma ima da kaže o anđeoskoj spoznaji nalazi se njegovo uverenje da „pošto je nematerijalan, anđeo je subzistirajuća forma (*forma subsistens*)“ (ST I, 56, 1) i da sve što zna zna ulivanjem znanja od Boga. Zato „[u] svakom anđelu postoji utisnuta forma njegove vlastite vrste i prema njenom prirodnom i prema

34 „Et ideo dicuntur intellectuales, quia etiam apud nos, ea quae statim naturaliter apprehenduntur, intelligi dicuntur; unde intellectus dicitur habitus primorum principiorum. Animae vero humanae, quae veritatis notitiam per quendam discursum acquirunt, rationales vocantur. Quod quidem contingit ex debilitate intellectualis luminis in eis“, ST I, 58, 3.

35 „Angelo sit lumen intellectuale perfectum ... relinquitur quod Angelus, sicut non intelligit ratiocinando, ita non intelligit componendo et dividendo“, ST I, 58, 4.

36 Up. *In De trin*, 1, 1, ad 4.

37 „Što je anđeo viši biće u stanju da pojmi sve predmete pomoću manje [inteligibilnih] likova. Zato njegove forme moraju biti univerzalnije (*eius formae sint universaliores*), svaka od njih, da kažemo tako, prostire se na više stvari (*Sic igitur quanto Angelus fuerit superior, tanto per pauciores species universitatem intelligibilium apprehendere poterit. Et ideo oportet quod eius formae sint universaliores, quasi ad plura se extendentes unaquaeque earum*)“, ST I, 55, 3.

njenom inteligibilnom bistvovanju, tako da on može i subzistirati s prirodom vlastite vrste i razumeti sebe pomoću nje. No, forme drugih bića, duhovnih i telesnih priroda utisnute su u njega samo prema njihovim inteligibilnim prirodama, tako da pomoću tih utisnutih likova on može spoznavati telesne i duhovne stvorenine³⁸. Čak i njihova spoznaja Boga ima urođeni aspekt (ST I, 56, 3).

Pošto su stvorena bića, spoznaja anđela je ograničena: oni ne mogu znati budućnost, niti misli drugih anđela ili čoveka na način na koji ih Bog zna (ST I, 57, 3–4).³⁹ Iako je anđeoski razum iznad vremena pomoću kojeg se meri telesno kretanje, u njemu ipak postoji smena inteligibilnih likova u proporciji s njegovim ontološkim statusom (bliži Bogu imaju manje likova) (ST I, 58, 2; 85, 4), što implicira da anđeli ne mogu, kao Bog, biti svesni odjednom svega što se događa (ST I, 57, 3, ad 2). Međutim, pošto imaju savršenije svetlo razuma, njihova spoznaja daleko je savršenija od ljudske. Jedna posledica te savršenosti jeste urođenost znanja, bez mogućnosti greške (ST I, 58, 3). Druga važna posledica jeste ta da anđeo ne samo da spozna materijalne stvari već ih spozna u njihovoj pojedinačnosti: „[P]o svojoj suštini, po kojoj uzrokuje sve stvari, Bog je sličnost svih stvari i zna sve stvari ne samo prema njihovim univerzalnim prirodama već i prema njihovoj pojedinačnosti. Anđeli znaju stvari pomoću od Boga saopštenih likova, ne samo prema njihovoj univerzalnoj prirodi već isto tako prema njihovim individualnim uslovima, utoliko što su mnogostruke reprezentacije te jedne proste prirode“, božje.⁴⁰

Ljudski razum, na drugoj strani, može imati samo neposrednu intelektualnu spoznaju univerzalija, tj. priroda koje pojedinačne stvari oličavaju. Otud, kao takav, ljudski duh ne može neposredno znati materijalnu pojedinačnost; da bi je spoznao, on se mora okrenuti fantazmima (*phantasmata*). Ne treba prevideti razliku između univerzalija u anđeoskom i u ljudskom razumu. U ljudskom razumu, što je pojam univerzalniji to je siromašniji u sadržaju, pošto je rezultat procesa apstrahovanja (izostavljanja individualnih svojstava), ta univerzalnost jeste apstraktna univerzalnost koja mnoštvo obuhvata samo prema nekoj zajedničkoj prirodi. Na drugoj strani, univerzalije u anđeoskom duhu jesu učestvovanje u božanskim idejama, te sadrže unutrašnju

38 „Ita tamen quod unicuique Angelo impressa est ratio suae speciei secundum esse naturale et intelligibile simul, ita scilicet quod in natura suae speciei subsisteret, et per eam se intelligeret, aliarum vero naturarum, tam spiritualium quam corporalium, rationes sunt ei impressae secundum esse intelligibile tantum, ut videlicet per huiusmodi species impressas, tam creaturas corporales quam spirituales cognosceret“, ST I, 56, 2

39 Za ta ograničenja, vidi Goris 2012: 4.3 i 4.4.

40 „Sicut igitur Deus per essentiam suam, per quam omnia causat, est similitudo omnium, et per eam omnia cognoscit non solum quantum ad naturas universales, sed etiam quantum ad singularitatem; ita Angeli per species a Deo inditas, res cognoscunt non solum quantum ad naturam universalem, sed etiam secundum earum singularitatem, in quantum sunt quaedam repraesentationes multiplicatae illius unice et simplicis essentiae“, ST I, 57, 2. Up. *De sub. sep.*, 16 (1995: 288–290).

raznolikost savršenstva koje reprezentuju. Na primer, čovekov pojam *ljudsko biće* sadrži samo one aspekte koji su zajednički za sve ljude, dok anđeoski pojam ljudskog bića sadrži i sve što je akcidentalno i što je svojstveno svakom pojedinačnom ljudskom biću, pošto njihovi inteligibilni likovi predstavljaju svoje predmete u njihovoj materijalnoj konkretnosti (SCG II, 100; 1993: 867). Superiornost i prostota anđeoske spoznaje sledi iz jednog od glavnih principa Tomine filozofije: kako se povećava aktualnost i kako je bivstvovanje intenzivnije tako se povećava i jedinstvo, sposobnost i inteligibilnost, s vrhuncem u Bogu (SCG II, 98). Utoliko što znaju mnoštvo stvari pomoću jedinstvenijih i obuhvatnijih inteligibilnih likova, anđeoska bića podražavaju Boga koji sve zna pomoću potpune prostote svoje suštine.

Ovaj pregled anđeoskog znanja pokazuje da se anđeoska spoznaja uvelike razlikuje od božanske: božanska je uvek u aktu, sama je supstancija Boga. Spoznaja pripisana anđelima ima određen stupanj potencijalnosti i, što je važnije, akcidencija je njihove supstancije. Anđeoska se spoznaja uvelike razlikuje i od ljudske: ona je urođena, neposredna, spoznaja je i materijalnih pojedinačnosti.

Vredi zapaziti uzajamno delovanje i poređenje između razumskih akata Boga, anđela i stvorenih bića i, u tom kontekstu, ulogu koje božansko poimanje i spoznaja igra kao mera celokupne strukture. Kako se budemo udaljavali od božanskog savršenstva prema stvoreninama kod kojih je razumsko svetlo slabo, „spoznaja“ će i dalje biti korišćena za opisivanje posledica veoma različitih intelektualnih operacija koje dolaze do svog cilja: obuhvatanje istine.

Predrag Milidrag
Institut društvenih nauka
Beograd

Literatura

A) Akvinčeva dela

- Corpus thomisticum. S. Thomae de Aquino Opera omnia*, dostupno na <http://www.corpusthomi- sticum.org> (posećeno 5. decembra 2018).
- (1990) *Izbor iz djela*, prevod Veljko Gortan, Josip Barbarić, Zagreb: Naprijed.
- (1993) *Suma protiv pogana I*, prevod o. Avgustin Pavlović, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- (1994) *Suma protiv pogana II*, prevod o. Avgustin Pavlović, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- (1995) *Opuscula philosophica*, prvi tom, prev. o. Avgustin Pavlović, Zagreb: Demetra.
- (1996) *Opuscula philosophica*, drugi tom, prev. o. Avgustin Pavlović, Zagreb: Demetra.
- (2001) *Pariške rasprave Tome Akvinskoga. Raspravljena i kvodlibetalna pitanja*, prevod Augu- stin Pavlović O.P., Zagreb: Demetra.
- (2005) *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš, drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić, Zagreb: Globus.

B) Sekundarna literatura

- Aristotel (1987), *O duši*, preveo Milivoj Sironić u *O duši, Nagovor na filozofiju*, Zagreb: Naprijed.
- Bazán, Bernardo Carlos (2010). „On Angels and human Beings: did Thomas Aquinas succeed in Demonstrating the Existence of Angels?“, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 77: 47–85.
- Bonino, Serge-Thomas (2016). *Angels and Demons. A Catholic Introduction*, Washington D.C: The Catholic University of America Press.
- Dolan, Gregory T. (2012). „Aquinas on the Demonstrability of Angels“, u Tobias Hoffmann (ed.) *A Companion to Angels and Medieval Philosophy*, Leiden: Brill, str. 13–44.
- Goris, Harm (2012). „Angelic Knowledge in Thomas Aquinas and Bonaventure“, u Tobias Hoffmann (ed.) *A Companion to Angels and Medieval Philosophy*, Leiden: Brill, str. 149–186.
- Iribarren Isabel, Lenz Martin (eds.). (2008) *Angels in Medieval Philosophical Inquiry Their Function and Significance*, Aldershot, Ashgate.
- Kainz, Howard P. (1972). „Active and Passive Potency“ in *Thomistic Angelology*, The Hague: Martinus Nijhoff.
- Kretzman Norman (1993). „Philosophy of Mind“, u Norman Kretzman, Eleanore Stump (eds.) *The Cambridge Companion to Aquinas*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 128–159.
- MacDonald, Scott (1993). „Theory of Knowledge“, u Norman Kretzman, Eleanore (eds.) *The Cambridge Companion to Aquinas*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 160–195.
- McKian, John D. (1955). „What Man May Know of the Angels. Some Suggestions of the Angelic Doctor“, *The New Scholasticism* 29: 259–277
- Owens, Joseph C. Ss. R (1992). *Cognition: An epistemological Inquiry*, Houston, Texas: University of St. Thomas.
- Stump (eds.) *The Cambridge Companion to Aquinas*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 160–195.
- Stump Eleonore, Kretzmann Norman (1998). „Eternity and God's Knowledge: A Reply to Shanley“, *American Catholic Philosophical Quarterly* 72: 439–445.
- Stump, Eleanore (2003). *Aquinas*, London, Routledge.

Predrag Milidrag

Divine and Angelic Cognition in St. Thomas Aquinas (Summary)

In the first part of the *Summa theologiae* St. Thomas Aquinas analyzes the cognition in God, angels and human beings; he does that by comparing and juxtaposing them. On the one side, the questions concerning divine cognition, such as the identity of the divine cognition and the divine substance, its nondiscursivity, its scope or future contingents are considered in the articles dedicated to the angels. On the other side, the proper characteristics of the human cognition in the part of the *Summa* on human soul, such as the active intellect, lack of inborn intelligible species, the inductive

procedure in the abstracting from sense cognition, the cognition of the particulars, those problems are analyzed in the part on angelic cognition too. So, there is a structural symmetry of corresponding questions in the *Summa* on divine, angelic and human cognition.

KEYWORDS: human cognition, angelic cognition, divine cognition, intelligible species, *species intelligibilis*, active intellect.